

מנהג ישראל תורה

שגור בפי פוסקי הלכות, ראשונים ואחרונים, לומר: **מנהג ישראל תורה היא!**
להלן נרשום, בסדר כרונולוגי, מה שמצאנו בספרים, נסוחים מנסוחים
שונים.
עד עתה רשמנו 52 אזכורים, אצל 42 מחברים, בעשרים ושלושה נסוחים (מלבד
הוא – היא):

1. המנהג תורה היא (1)
2. כל מנהג אבותינו תורה הוא (11)
3. מנהג אבות תורה היא (1 3 14)
4. מנהג אבותי תורה היא (25)
5. מנהג אבותיהם שהיא תורה (2)
6. מנהג אבותיהם תורת משה (10)
7. מנהג אבותיכם שהיא תורה (2)
8. מנהג אבותינו שהיא תורה (2)
9. מנהג אבותינו תורה (6 20 34)
10. מנהג אבותינו תורה היא (1 3 4 5 6 7 8 12 13 14 20 23 25 27 28 31 33 40)
11. מנהג אבותינו תורה שלמה היא (9)
12. מנהג אבותינו תורת משה רבינו (10)

13. מנהג אחרונים תורה היא (3)
14. מנהג ישראל תורה היא (15 37 41)
15. מנהג של ישראל תורה היא (16 32 33 א 38)
16. מנהג תורה היא ומאבות (12)
17. מנהגם של אבות תורה הוא (19)
18. מנהגם של ישראל תורה היא (18 29)
19. מנהגם של קדמונים תורה היא (6 19)
20. מנהגם שלמדו מן האבות תורה היא (3)
21. מנהגן של ישראל תורה (32 35)
22. מנהגן של ישראל תורה היא (15 17 21 22 24 26 30 36 39)
23. מנהגנו תורה היא (6)

ואלה הם ארבעים ושנים המחברים:

1. ר' יצחק בר' יהודה [רבו של רש"י]

ומנהג אבותינו תורה היא [...] ומנהג אבות תורה היא (תשובת רבינו יצחק, לבן דודו ר' מנחם בר' מכיר, הובאה במחזור ויטרי, סימן תקג, עמ' 624 – 625, ובספר הפרדס, מהדורת ערנרייך, עמ' עו, ובשבלי הלקט, סימן רעא, עמ' 258. – בפרדס ובשבה"ל לא נזכר שם השואל, והנוסח שם: והמנהג [במקום 'ומנהג אבות']. וכן בלקוטי הפרדס, אמשטרדם תעה, דף יד, ראש ע"ב; מונקאטש תרנז, דף כה ע"ב).

2. ר' מנחם [בר' מכיר?]

כתוב בתשובות [...] לא הנהיגו להפטיר וערבה. ואני מנחם רוח אחרת עמי מחמת וערבה ולקיים מנהג אבותינו שהיא תורה ושמשו גדולי הדור ורואה אני את דבריהם ... (אור זרוע, ח"ב, סימן שצג, דף 162 ע"א; ספר הפרדס, עמ' שנג גדולי דבריהם); לקוטי הפרדס, אמשטרדם תעה, דף כ, ראש ע"ב [מנהג]

אבותיהם [...] דבריהם]; מונקאטש **תרנו**, דף לז ע"א [**אבותיכם** [...] דבריהם]].

3. רש"י [ד'תת – כט בתמוז תתסה]

ומנהג אבותינו תורה היא (ספר הפרדס, עמ' שו ועמ' שח; **לקוטי הפרדס**, אמשטרדם **תעה**, דף ט, סוף ע"ב; מונקאטש, דף טז, סוף ע"ב; **שבלי הלפט**, סימן מד, עמ' 38, בשם רבינו שלמה; **תניא**, קדושא דסדרא ז, דף 28 ע"א, בשם רבינו שלמה. – **בשבלי הלפט ובתניא: אבות** [במקום 'אבותינו']).

מצאתי בשם רבינו שלמה ז"ל. מנהג לומר צידוק הדין בשעת יציאת נשמה [– – –] מכל מקום אין אומרים אותו בשבת ויום טוב, מפני עגמת נפש וממעט בעונג היום. ולברך **ברוך דיין האמת**, מברכין, מפני שאין בברכת דיין האמת אורך דברים.

ויש שמחמירים, דאפילו ערב שבת מחצות ואילך אין אומרים צדוק הדין. ואיני יודע מקום לחומרא זו. וישראל חכמים בני חכמים הם, ואם אינם נביאים בני נביאים הם, **ומנהגם שלמדו מן האבות תורה היא**, שאין להוסיף ואין לגרוע. עיקר הדבר אינה אלא הברכה, ומצותה בזמנה, ואפילו בשבת [– – –] עד כאן דברי רבינו שלמה ז"ל (**שבלי הלפט**, סימן יג, עמ' 344).

וכן אנו נוהגים בהלכה רופפת, במצות רבותינו, כי הוראת זו הוראה למדנו, **שמנהג אחרונים תורה היא**. על זה נאמר **אל תטוש תורת אמן** – – – (**פרדס הגדול**, סימן קעד, ווארשא **תרל**, דף 66, סוף ע"ב).

4. ריב"ן [חתנו של רש"י]

פי' רבינו יהודה בר נתן [...] **דמנהג אבותינו תורה היא**. עכ"ל (אור זרוע, הלכות סוכה ולולב, סימן שטו, דף 137 ע"א).

5. רשב"ם

דקיימא לן **מנהג אבותינו תורה היא** ... (תשובתו לראב"ן, קמה ע"ד).

6. רבנו תם [נפ' ד בתמוז ד'תתקלא]

אכילה ושתייה לא תיקנו **הקדמונים ומנהגם תורה היא** (ספר הישר, חלק השאלות והתשובות, סימן מה, סעיף ו, עמ' 85. ראה גם **תוספות** לפסחים, דף קה ע"א, ד"ה והנ"מ. וראה **השמטה**, להלן, עמ' 810).

מנהגינו תורה היא (סימן מח, סוף סעיף ו, עמ' 99).

ומנהגנו תורה היא ותרבות טובה (סימן מח, סעיף יב, סוף עמ' 101).

ועוד **דמנהג אבותינו תורה**, שנהגו לקרות הכתובה בין ברכת אירוסין לברכת נישואין – – – (הגהות מיימוניות, אישות, פרק ג, הערה ס, בשם רבנו תם).

השוה **ספר הישר**, חלק השאלות והתשובות, סימן מה, סעיף ה, עמ' 82-84, וסימן מח, סעיף ח, עמ' 100-101. וראה גם **תוספות** לפסחים, דף קב ע"ב, סוף ד"ה שאין.

ראה גם להלן 14.

7. קהל רומא

ומנהג אבותינו תורה היא (מחזור ויטרי, סימן רסה, סוף עמ' 226: תשובה שהשיבו קהל רומא על שירת הים, דהיינו **ויושע**).

8. מחזור ויטרי

מנהג אבותינו תורה היא (סימן שלט, עמ' 373; סימן תקו, עמ' 627).

9. ראב"ן [בערך ד'תתנ – בערך תתקל]

ואני אליעזר בר' נתן אומר כי **מנהג אבותינו תורה שלמה היא** (אנ"צ רות, כ"י **המבורג**, ירושלים **תשמ**, מבוא, דף כז, מתוך כ"י פפד"מ 227 דף 18 ע"ב. – וזהו שהביא **הרוקח**, בסימן שיט, מתוך **מנהגים** מרבינו אב"ן!).

10. ר' אפרים מרגנשבורג [תלמיד חבר של רבנו תם. נפטר ד'תתקלה]

הוא התנגד למנהג מסוים בקריאת התורה, ובתשובתו לר' יואל בר' יצחק הלוי [חתן ראב"ן ואבי ראב"ה] הוא קובל: ובידי אין למחות, כי אומרים **מנהג אבותיהם תורת משה**, כמו שכתבת. ובשמחת תורה יצאתי מבית הכנסת בחרי אף ... (**אור זרוע**, הלכות שבת, סימן מב, דף 20 ע"א. – תשובת ר' אפרים הובאה גם ב**שבה"ל**, סימן לה, עמ' 34, ושם הנוסח: כי אומרים **מנהג אבותינו תורת משה רבינו**. ברם הנוסח שבאור **זרוע** מקורו בראב"ה [רב], ח"ב, עמ' 260).

11. ר' אפרים בר' יעקב מבונא [ד'תתצג – אחרי תתקנו]

כל מנהג אבותינו תורה הוא. אפילו במקום שעוקר הלכה נלך אחר מנהגינו. כדאיתא ביבמות [קב ע"א] אם יבוא אליהו ויאמר אין חולצין בסנדל אין שומעין לו, שכבר נהגו אבותינו בסנדל. ואל תטוש תורת אמך (פירוש ר'

אפרים לפיוט לחתונה אך טוב א'להים, כ"י פרמא 655, דף קעה ע"ד. הובא במבואו של אורבך לערוגת הבושם, ח"ד, עמ' 43).

12. ר' אברהם בן נתן הירחי [כתב ספרו בשנת ד'תתקסד]

ומנהג תורה היא ומאבות (המנהיג, תפילה, כה).

ומנהג אבותינו תורה היא (ראש השנה, א).

13. ר' שמשון בר' אברהם משנץ [נפטר ונטמן בעכו, בערך בשנת ד'תתקעד]

אמרינן במסכת תענית [דף יב, ראש ע"א] כל תענית שלא שקעה עליו חמה, לא[ו] שמיה תענית. ומנהג אבותינו תורה היא, שהכל נוהגין עד צאת הכוכבים (תוספות למנחות, דף כ ע"ב, ד"ה נפסל).

14. ר' אברהם בר' עזריאל [כתב ספרו בשנת ד'תתקעד]

לשון ספר הישר. מנהג אבותינו תורה היא על הלכה רופפת וראיות (ערוגת הבושם, ח"ב, עמ' 4. – והעיר המהדיר (בהערה 7) שלפנינו בספר הישר ליתא. אך גם המאירי כותב בספרו מגן אבות עמ' נג – נד: ומכל מקום רבינו יעקב סובר [...] והריני כותב לכם את לשונו אות באות וז"ל [...] ומנהג אבות תורה היא בכל שהלכה רופפת וראיות. והעיר המהדיר (בעמ' נד, הערה 1) שכונת רבנו תם לירושלמי פאה ז ו: כל הלכה שהיא רופפת בבית דין ואין את יודע מה טיבה, צא וראה מה הציבור נוהג ונהוג. [ולחנם נטפל אליו אורבך]).

ראה גם לעיל 6.

15. רמב"ן [בערך ד'תתקנד – ה'ל]

ועוד נראה לי, שסדר ברכות הללו של שחרית ברכות שבח הן על נוהג העולם, ואפילו לא שמע שכוי, מברך עליו. וכן בכולן. וכן נהגו. ומנהג ישראל תורה היא (חידושי הרמב"ן לפסחים, דף ז ע"א [מהדורת ר' איסר זלמן מלצר, דף ח ע"א]. – הובא בר"ן על הרי"ף, סימן תשא, ד"ה ומיהו בירושלמי, ומשם בבית יוסף, אורח חיים, סימן מו, סעיף ח, ד"ה והרמב"ם: שסדר הברכות הללו, שמברכין בשחרית בבית הכנסת, ברכות השבח הן על מנהגו של עולם [...] ומנהגן של ישראל תורה היא. כך כתב הרמב"ן ז"ל בליקוטיו).

16. ר' מנחם בר' בנימין מריקנטי

אמנם המנהג ברוב המקומות, שלא למנות רק עד ונקה. ומנהג של ישראל תורה היא, כי השלש עשרה מדות הם רחמניות כלם, ואין להזכיר בהם לא נקה ופוקד עון אבות וגו' (פירוש על התורה על דרך האמת, לחכם הקדוש ר' מנחם ריקאנטי זצ"ל, פרשת כי תשא, ויניציאה רפג, דף [85], ראש ע"ג; לבוב תרמ, דף יז ע"ד).

17. רשב"א [ד'תתקצה – ה'ע]

וכן נהגו היתר על פיהם בכל המקומות, ומנהגן של ישראל תורה היא (חידושי חולין מו ע"ב, ד"ה הני. – הובא בבית יוסף, יורה דעה, סימן לט, דף נה ע"ב, ד"ה ומ"ש רבינו בשם ר"ח: ועל פיהם נהגו היתר בכל המקומות ...). וכל זה מקולותיו של פת. ומנהגן של ישראל תורה היא (תורת הבית הארוך, בית שלישי, שער שביעי, דף 186. – הובא בבית יוסף, יורה דעה, סימן קיב, סעיף ט, ד"ה וכתב א"א).

18. רבנן בחיי בר' אשר [תלמיד הרשב"א]

... וזהו ואל תסוש תורת אמך (משלי א ח). לפי שמנהגם של ישראל תורה היא (סוף ההקדמה לפירוש רבנו בחיי על מסכת אבות, ירושלים [תשכב], סוף עמ' ג).

19. ר' מנחם המאירי [ט – בערך עה]

שמנהגם של קדמונים תורה היא, ואין אדם רשאי לחדש דבר מעתה (בית הבחירה למגילה כא ע"ב, ירושלים תשכב, דף סה ע"ב). והדברים ברורים ומחוזרים ומנהגם של אבות תורה הוא עץ חיים היא למחזיקים בה ... (מגן אבות, סוף עמ' קנא).

20. רא"ש [בערך י – פח]

ומנהג אבותינו תורה היא ואין לשנות (ראש השנה, פרק ד, סימן יד; טור אורח חיים, סימן תקצא). מנהג כשר הוא לשנות עטיפת שבת מעטיפה של חול. ומנהג אבותינו תורה (תשובת הרא"ש, בסוף ספר חזה התנופה, סימן נה. הביאה חיד"א בספרו מחזיק ברכה, אורח חיים, סימן שא, סעיף ב).

21. ר' אבא מרי בר' משה בר' יוסף הירחי [בן דורו של רשב"א]

וכן הדין. כי מנהגן של ישראל תורה היא (תשובת ר' אבא מרי לר' מרדכי בר' יצחק, תשובות חכמי פרובינציא, מהדורת ר' אברהם סופר, ירושלים תשכז, ת"א, סימן סד, עמ' 221).

22. ר' אהרן הכהן מלוניל [המאה הראשונה לאלף השני]

שמנהגן של ישראל תורה היא (ארחות חיים, דין ערב יום הכפורים, סעיף יא).

23. ר' יעקב בר' אשר [בעל הטורים. בערך ל – קנז]

ומיהו נהגו בכל המקומות לברך על ההדס ומנהג אבותינו תורה היא (ארבעה טורים, אורח חיים, סוף סימן רצז; שלטי הגבורים לברכות מג ע"ב).

ומנהג אבותינו תורה היא (סוף סימן תריס).

24. ר' נסים בר' ראובן גירונדי [ר"ן. עה – קלה]

וכבר פשט המנהג בהפק. ומנהגן של ישראל תורה היא (על הרי"ף לחולין כת ע"ב, סימן תש).

25. מהרי"ל [נפ' קפז]

ומנהג אבותינו תורה היא (שו"ת, סוף סימן כג).

ומה שכתבת ממנהג אחותי שת' [חיה], שמנחת הראש מחובר – זה כמה שנים שאמרתי לחברי בישיבה מנהג אבותי תורה היא, שאין רגילין להניח הראש מחובר לתרגול [...] ובגליל התחתון מנהג הוא, ומשם למדה אחותי מאחותה מר' [ת] שמחה. אמנם [...] אין לפקפק על הנוהגים היתר להניח הראש מחובר. אך לא יכולתי להתאפק ולהודיע, דכל מנהג אבותינו בנוי על היסוד, ולא דבר רק הוא, והפורש ממנו כו' (סוף סימן נז).

26. ר' שמעון בר' צמח דוראן [רשב"ץ. קכא – רד]

ומנהגן של ישראל תורה היא (תשב"ץ, חלק ב, סימן קפו).

27. ר' ישראל איסרלין [קנ – רכ]

מנהג אבותינו תורה היא (תרומת הדשן, סימן פו; בית יוסף, אורח חיים, סימן תקלא).

28. ר' יעקב לנדא [כתב ספרו בשנת רמ]

אף כי התוספות [ריש חולין] כתבו בביאור, שנשים שוחטות אפילו לכתחילה – מנהג בכל גלות ישראל שלא ישחטו. ומעולם לא ראיתי נוהג לשחוט. ולכן אין להניחם לשחוט, כי המנהג מבטל הלכה ומנהג אבותינו תורה היא (אגור, סימן אלף סב).

29. ר' יוסף חיון [כתב ספרו בשנת רל ונפטר בשנת רנו]

שמנהגם של ישראל תורה היא (מילי דאבות, ויניציאה שס, דף ס ע"ב).

30. ר' אברהם בן בולאט [תלמידו של ר' יצחק די ליאון]

וזהו שאמרו ז"ל בהרבה מקומות מנהגן של ישראל תורה היא, ר"ל, שהמנהג שנוהגין ישראל יש לו ראייה מן התורה (שבעה עינים, ליוורנו תקה, דף סו ע"א – ע"ב).

31. רדב"ז [בערך רמ – שלד]

... דאף על גב דיש לו ציצית בבגדו, צריך שיעשה לו טלית להתעטף בו בשעת התפלה. וכן נהגו כל ישראל [...] ודאי הדבר ברור, שצריך לכסות בו ראשו. וכן נהגו בכל גלילות ישראל. ומנהג אבותינו תורה היא (שו"ת, ח"א, סוף סימן שמג).

32. רמ"א [בערך רפ – שלב]

ומנהג של ישראל תורה הוא (דרכי משה ליורה דעה קטז ה).

ומנהגן של ישראל תורה (שו"ת הרמ"א, סימן קלב, סעיף ג).

33. מהרש"ל [נפ' יב בכסלו שלד]

מנהג אבותינו תורה היא (שו"ת, סימן סג).

33א. ר' משה בר' יהודה ן' מכיר [הדפיס ספרו בשנת שנט]

ויש נוהגין שהמבדיל שותה כל הכוס ואינו נותן ממנו לאנשי הבית, שלא יבואו לידי הבדל והפרש. ולא שמעתי בו טעם. (אלב) [אלא] שראיתי נוהגין ככה לאחרים.

ואולי יש איזה סוד בענין. ומנהג של ישראל תורה היא. והנוהג אינו מפסיד, שכיון שהוא שותה – מספיק לכלם (סדר היום, ויניציאה שנס, למוצאי שבת, דף סא, סוף ע"ב – סב, ראש ע"א; ירושלים תשלח, עמ' קמב).

34. ר' יוסף יוזפא האן נוירלינגן [בערך של – ט בניסן שצז]

... ומפני שכל דיני בשר ויין [בתשעת הימים] אינם רק מנהג, לכן שייך לומר בכל פרט ופרט שנהגו גביהו מנהג אבותינו תורה. ואין לזוז מהם, לשנותם בשום עוקץ (יוסף אומץ, סימן תתסת. – הספר נשלם בשנת שצז).

35. ר' יהודה אריה ממודינא [שלא – תח]

ומנהגן של ישראל תורה (שו"ת זקני יהודה, סימן כה).

36. ר' שבתי כהן [ש"ך. שפב – ר"ח אדר תכג]

ואני אומר מנהגן של ישראל תורה היא (שפתי כהן, יורה דעה, סימן רמה, ס"ק ה).

37. ר' אברהם אבלי גומבינר [מגן אברהם. בערך שצז – בערך תמג]

ואני אומר מנהג ישראל תורה היא (מג"א, סימן שז, ס"ק טז).

38. ר' ידידיה טיאה ויל [יום הכפורים תפב – יח תשרי תקסו]

ומנהג ישראל תורה היא (שאלות ותשובות אשר השיב לשואליו הגאון [...]) רבי ידידיה טיאה ווייל, ירושלים תשמג, חושן משפט, סימן ג, דף שמט, סוף ע"א).

39. ר' שניאור זלמן מלדי [תקז – תקעג]

ומנהגן של ישראל תורה היא (שולחן ערוך הרב, אורח חיים, סימן תלב, סוף סעיף יא).

40. ר' צבי אלימלך שפירא מדינוב [תקמה – חי טבת תרא]

מנהג אבותינו תורה הוא. בהתאסף יחידי סגולה בעיתותי קדש, לקבל פני רבם, המנהג הנהוג, שיאמר להם הרב איזה דברי תורה (הקדמת ספרו בני יששכר).

41. ר' יהודה ליב איגר [תקעו – תרמח]

הנה ידוע, שמנהג ישראל תורה הוא (אמרי אמת, ליקוטי אמרים, לובלין תרסב, דף 161 ע"ב).